

“DEVON-U LUG‘AT-IT TURK” HARBIY SOHAGA OID TERMINLAR SHARHI

Himmatova Gulsanam Ahadqul qizi,

SamDU magistranti

himmatovagulsanam9@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19839539>

Annotatsiya. Ushbu maqola “Devon-u lug‘at-it turk” asaridagi harbiy sohaga oid terminlarni semantik va leksikografik tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda tarixiy-semantik, qiyosiy va kontekstual tahlil usullari qo‘llanib, terminlarning ma‘no qatlamlari, funksional doirasi va tizimliliği yoritildi. Natijada qurol, lashkar tuzilishi va jang amaliyotiga doir birliklar guruhlandi hamda ularning terminlashuv mexanizmlari asoslandi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekcha: Devon-u lug‘at-it turk, harbiy termin, qurol nomlari, lashkar tuzilishi, jang leksikasi, semantik tahlil, leksikografiya

Аннотация. Статья посвящена анализу военной терминологии в «Диван лугат ат-турк» с позиций семантики и лексикографии. Используются историко-семантический, сопоставительный и контекстуальный методы для выявления смысловых слоёв и функций терминов. Получены результаты по классификации единиц, связанных с оружием, организацией войска и практикой боя, и раскрыты механизмы их терминологизации.

Ключевые слова: Диван лугат ат-турк, военная терминология, названия оружия, структура войска, лексика боя, семантический анализ, лексикография

Annotation. This article examines military-related terms in *Dīwān Lughāt al-Turk* through semantic and lexicographic analysis. Historic, comparative, and contextual methods are applied to identify meaning layers, functional domains, and systemic relations. The results provide a structured grouping of terms referring to weapons, troop organization, and combat practices, and clarify the mechanisms through which common lexemes become specialized terminology.

Keywords: *Dīwān Lughāt al-Turk*, military terminology, weapon names, troop organization, combat lexicon, semantic analysis, lexicography.

Kirish. Turkiy til tarixini, ayniqsa terminologik qatlamlarning shakllanishini tiklashda Devon-u lug‘at-it turk alohida ilmiy qiymatga ega manba hisoblanadi. Asar nafaqat til birliklarini ro‘yxatlaydi, balki ularning ishlatilish muhitini, variantlarini, ayrim hollarda uslubiy rangini ham ko‘rsatadi. Shu jihatdan u qadimgi turkiy jamiyatning moddiy va ijtimoiy institutlari, xususan harbiy tashkilot va jang amaliyotiga doir leksik birliklarni ilmiy talqin qilish uchun imkoniyat yaratadi. Harbiy terminlar tilning eng dinamik, ijtimoiy buyurtma bilan tez yangilanadigan qatlamlaridan biri bo‘lib, davlat tuzilishi, hududiy xavfsizlik, ijtimoiy tabaqalanish va kasbiy ixtisoslashuv bilan bevosita bog‘liq holda taraqqiy etadi. Devon materialida uchraydigan harbiy leksika esa turkiy xalqlarda harbiy institutlar erta davrlardan oq murakkab tizimga ega bo‘lganini va bu tizim til orqali qat’iy nomlanganini ko‘rsatadi [1].

Mavzuga doir tadqiqotlarda “Devon-u lug‘at-it turk”ning umumiy leksik boyligi, dialektal qatlamlari, etnografik ma’lumotlari hamda onomastikasi haqida keng fikr yuritilgan bo‘lsa-da, harbiy sohaga oid terminlarning ichki tizimi, semantik differensial belgilari va terminlashuv yo‘llari ko‘pincha parcha-parcha yoritilgan. Ba’zan qurol-aslaha nomlari alohida sanaladi, ba’zan esa ijtimoiy-siyosiy terminlar doirasida umumiy ko‘rinishda tilga olinadi, natijada harbiy terminlar majmuasining o‘zaro aloqadorligi, nomlash motivatsiyasi va “oddiy so‘z–termin” o‘tish mexanizmi yetarli darajada izchil tasvirlanmaydi [2; 3]. Shu bois mazkur maqolada Devon matnidagi harbiy terminlar bir butun tizim sifatida ko‘rib chiqilib, ularning semantik maydonlari, funksional roli va tarixiy-lisoniy qatlamlari tahlil qilinadi.

Maqolaning maqsadi “Devon-u lug‘at-it turk”da qayd etilgan harbiy sohaga oid terminlarni semantik va leksikografik tamoyillar asosida sharhlash, ularning ichki tasnifini ishlab chiqish hamda terminlashuv jarayonining asosiy ko‘rinishlarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadni ro‘yobga chiqarish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: Devon materialidan harbiy mazmundagi birliklarni ajratish va kontekstual aniqlash; ularni qurol nomlari, qo‘shin tuzilishi, jang amaliyoti, himoya-inshoot va harbiy-transport kabi semantik maydonlarga guruhlash; har bir maydonda terminlarning ma’no differensial belgilari va ko‘pma’nolilik holatlarini aniqlash; terminlarning leksikografik berilishi, izohlanish usuli hamda variantlilik masalalarini ko‘rsatish; qiyosiy material orqali ayrim birliklarning keyingi turkiy tillardagi davomiyligi yoki semantik siljishini belgilash. Tadqiqotning ilmiy yangiligi Devon harbiy leksikasini “tizim–maydon–termin” uchligi doirasida konseptual tahlil qilish, shuningdek terminlashuvning metonimik, funksional va predmetlashgan nomlash mexanizmlarini birgalikda yoritish bilan belgilanadi.

Metodlar. Tadqiqot metodologik jihatdan tarixiy-semantik va leksikografik tahlilga tayandi. Birinchi bosqichda “Devon-u lug‘at-it turk” matnida harbiy sohaga aloqador deb talqin qilinadigan birliklar “kontekst–izoh–variant” uchligi asosida saralandi, chunki Devonda ayrim so‘zlar umumiy ma’noda ham, harbiy-professional ma’noda ham uchrashi mumkin. Saralash jarayonida harbiy voqelikni bildiruvchi asosiy indikatsiyalar, ya’ni qurol, urush, qo‘shin, himoya, yurish, ot-ulov hamda jangovar amaliyotga xos fe’llar bilan bog‘lanishlar e’tiborga olindi. Ikkinchi bosqichda ajratilgan birliklar semantik maydon nazariyasiga muvofiq guruhlandi; bunda terminlarning bir-biriga yaqinligi faqat mavzu bo‘yicha emas, balki ma’no differensial belgilari, funksional qo‘llanish doirasi va sintagmatik munosabatlari bo‘yicha ham aniqlashtirildi. Bu yondashuv terminlar tizimini tasodifiy ro‘yxat emas, o‘zaro bog‘langan nominativ birliklar majmui sifatida ko‘rishga imkon beradi [4].

Qiyosiy-tarixiy metod terminlarning etimologik qatlamini va keyingi turkiy tillardagi izlarini tekshirishda qo'llandi. Bunda qadimgi turkiy bitiklar, qomusiy va etimologik lug'atlar hamda turkiy tillar leksikasi bo'yicha tan olingan tadqiqotlar bilan solishtirish amalga oshirildi [5; 6]. Qiyoslashning maqsadi harbiy terminning Devondagi ma'nosi tarixiy jihatdan barqarormi yoki semantik siljish natijasidami, shuningdek terminning umumturkiy yoki mintaqaviy xususiyatga egaligini ko'rsatishdan iborat bo'ldi. Uchinchi metod sifatida kontekstual tahlil tanlandi, chunki Devon lug'at bo'lishiga qaramay, undagi misollar, frazeologik birikmalar va izohlash uslubi terminning amaliy funksiyasini ochadi. Kontekstual tahlil terminning referential doirasini, ya'ni aynan qaysi predmet, amaliyot yoki lavozimni bildirganini aniqroq tiklashga xizmat qildi [1]. Metodlarning bunday uyg'un qo'llanishi maqola maqsadiga mos ravishda terminning nafaqat "nom" sifatidagi shaklini, balki "kasbiy tushuncha" sifatidagi mazmunini ham ilmiy asosda yoritish imkonini berdi.

Natija. Tahlil natijasida "Devon-u lug'at-it turk"dagi harbiy terminlar mazmunan bir necha yirik semantik maydonlarga birlashishi aniqlandi va har bir maydon ichida nominatsiya motivatsiyasi hamda terminlashuv darajasi turlicha ekani ko'rsatildi. Birinchi yirik maydon qurol-aslaha va jangovar vositalar nomlari bilan bog'liq bo'lib, bu yerda kesuvchi, sanchuvchi, otuvchi qurollar hamda ularning detallariga oid birliklar uchraydi. Devonda bunday terminlar ko'pincha predmetning funksiyasi, materiali yoki shakliga tayangan holda nomlangan: masalan, sanchish va kesish amaliyoti asosida ajraladigan birliklar bir-biridan faqat umumiy "qurol"lik belgisi bilan emas, balki qo'llanish usuli, masofa va jang taktikasidagi o'rnini bilan farqlanadi. Leksikografik izohlarda ham qurol nomlari odatda qisqa, ammo funksional aniqlovchi bilan beriladi, bu esa muallifning terminni oddiy so'zdan farqlab, kasbiy tushuncha sifatida qayd etganini ko'rsatadi [1].

Ikkinchi maydon qo'shin tuzilishi va harbiy ierarxiyaga oid terminlardan tarkib topdi. Bu guruhdagi birliklar "lashkar"ning tashkiliy bo'linmalari, xizmat turlari va ayrim lavozimlarning nomlanishini qamrab oladi. Natija sifatida Devonda ierarxik terminlar ikki yo'l bilan shakllangani kuzatildi: bir tomondan, umumiy ijtimoiy maqom bildiruvchi so'zlar harbiy kontekstda ixtisoslashgan; ikkinchi tomondan, bevosita harbiy faoliyatga xos bo'lgan yangi nomlar paydo bo'lgan. Bunday terminlar ko'pincha kollektivlik, bo'linma, navbatchilik, qo'riqlash kabi semantik belgilar bilan bir-biriga ulanadi. Muhimi, Devon izohlarida ba'zi lavozim nomlari boshqa ijtimoiy institutlar bilan chalkashmasligi uchun qo'shimcha tavsif orqali farqlanadi; bu holat XI asr turkiy muhitida harbiy va ma'muriy lavozimlar yaqin aloqada bo'lganini, lekin til darajasida ularni ajratish ehtiyoji mavjudligini bildiradi [2].

Uchinchi maydon jang amaliyoti va harbiy harakatlarni ifodalovchi fe'l va verbal nomlar majmuasidir. Bu qatlam Devon terminologiyasida ayniqsa muhim, chunki harbiy tushunchalarning sezilarli qismi "harakat" orqali konseptuallashtiriladi: hujum, ortga chekinish, quvish, o'rab olish, qo'riqlash, razvedka mazmuniga yaqin faoliyatlar fe'llar orqali nomlanadi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, bunday birliklarning bir qismi umumtil fe'llarining terminlashuvi asosida shakllanadi, ya'ni odatiy harakat ma'nosi harbiy kontekstda torayib, maxsus amalni bildiradi. Boshqa qismi esa faqat harbiy muhitda ma'lum bo'lgan, odatiy nutqda kam ishlatiladigan birliklar sifatida qayd etiladi. Natijada Devon harbiy terminologiyasida fe'llarning terminlashuvi qurol nomlariga qaraganda ko'proq kontekstga bog'liq, shu bois leksikografik izoh va misolning roli keskin ortadi [3; 4].

To'rtinchi maydon himoya va harbiy infratuzilma, jumladan istehkom, qo'rg'on, to'siq, qo'riqlash joylari hamda ularning elementlariga oid nomlarni birlashtirdi. Bu guruhdagi terminlar semantik jihatdan "makon" va "funksiya"ning tutashgan nuqtasida turadi: makon nomi ko'pincha u yerda bajariladigan harbiy vazifa bilan motivatsiyalangan bo'ladi. Devondagi izohlar ayrim makon nomlarining umumiy topografik ma'nodan harbiy istehkom ma'nosiga siljiganini ko'rsatadi; ya'ni "joy"ni bildiruvchi so'z himoya va nazorat konsepti bilan birikib, termin sifatida mustahkamlangan. Shuningdek, bu maydonda nomlarning ko'plik va kollektivlik ko'rsatkichlari orqali "yakka inshoot" va "inshootlar majmui" farqlanishi ham seziladi, bu esa harbiy qurilishning tilga ko'chgan klassifikatsiyasini anglatadi [5].

Beshinchi maydon harbiy transport va otliq madaniyat bilan bog'liq terminlar qatlamidir. Devonda ot, egarlash, jilov, harbiy yurishdagi ta'minotga oid birliklar nafaqat maishiy, balki bevosita jangovar qo'llanish bilan izohlanadi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ot va anjom nomlarining terminlashuvi ko'pincha "jangovar tayyorgarlik" bilan bog'langan qo'shimcha semantik belgi orqali yuz beradi: bir xil predmet maishiy sharoitda ham mavjud, biroq harbiy muhitda u muayyan standart va vazifaga bo'ysunadi. Devonning leksikografik usuli bunday farqni ayrim hollarda aniq ko'rsatadi, ayrim hollarda esa kontekst yordamida o'quvchi tomonidan tiklanishini talab qiladi. Bu holat Devondagi harbiy terminologiya bir vaqtning o'zida ham umumxalq leksikasiga, ham kasbiy ixtisoslashuvga tayanishini tasdiqlaydi [1; 6].

Umumiy natija sifatida Devon harbiy terminlari tizimida polisemiyaning ikki ko'rinishi ajratildi: birinchisi tarixiy polisemiya, ya'ni so'zning qadimgi umumiy ma'nosi saqlangan holda harbiy ma'no qo'shilgan; ikkinchisi funksional polisemiya, bunda bir termin turli harbiy vaziyatlarda turlicha ixtisoslashgan ma'noda qo'llanishi mumkin. Bundan tashqari, sinonimik qatorlarning mavjudligi ham aniqlandi: ayrim qurol yoki harbiy amal bir necha nom bilan beriladi va bu holat

dialektal variantlilik, ijtimoiy guruhlar nutqi yoki nomlash motivatsiyasining turlicha bo'lishi bilan izohlanadi. Devon materialida sinonimiya ko'pincha oddiy "teng ma'no" sifatida emas, balki uslubiy yoki funksional farqlanish bilan birga keladi; bu esa terminologik tizimning ichki differensiasiyasidan dalolat beradi [2; 4].

Munozara. Olingan natijalar turkiy harbiy terminologiyaning XI asrda allaqachon muayyan darajada standartlashganini ko'rsatadi, biroq bu standartlashuv zamonaviy terminologiya me'yorlari ma'nosida emas, balki kasbiy muhitdagi barqaror nomlash odatlari sifatida namoyon bo'ladi. "Devon-u lug'at-it turk"ni leksikografik yodgorlik sifatida baholagan tadqiqotchilar asarda ijtimoiy institutlar tilining keng qamrovda aks etishini ta'kidlaydi; bunda harbiy soha tilining mavjudligi tabiiy, ammo uning ichki tizimi ko'pincha alohida tahlil obyekti qilinmagan [1]. Bizning natijalar shuni ko'rsatadiki, harbiy terminlarning tizimliliigi ayniqsa semantik maydonlararo bog'lanishda ko'rinadi: qurol nomlari, amal-fe'llar va qo'shin ierarxiyasi bir-birini to'ldirib, yagona "jang konsepti"ni til darajasida quradi. Bu holat terminologiyani faqat "nomlar jamlanmasi" sifatida emas, balki konseptual tarmoq sifatida o'rganish zarurligini asoslaydi.

Rossiya turkologiyasi doirasida qadimgi turkiy leksika va uning tarixiy semantikasi ko'pincha yodgorliklar korpusi asosida talqin qilinadi va semantik siljishlarning tipologiyasi ishlab chiqiladi [5]. Devon harbiy terminlarida aniqlangan "makon nomining harbiy istehkom ma'nosiga siljishi" yoki "umumharakat fe'lining maxsus harbiy amalga torayishi" kabi holatlar aynan shunday tipologik jarayonlarga mos keladi. Biroq bu yerda muhim farq shundaki, Devon lug'at sifatida so'z ma'nosini ko'pincha izohlab, terminlashuvni "muallif tomonidan qayd etilgan ixtisoslashuv" darajasida hujjatlashtiradi; demak, semantik siljishni tiklashda Devonning izoh berish usuli alohida dalil vazifasini bajaradi. Bu jihat qiyosiy-tarixiy yondashuvni sof etimologik izlanishdan ko'ra, leksikografik pragmatika bilan uyg'unlashtirish kerakligini ko'rsatadi.

Xalqaro turkologiyada Devonga til tarixi va madaniy antropologiya kesishmasida yondashish an'anasi kuchli bo'lib, terminlar ko'pincha "madaniy konseptlar"ni tashuvchi birliklar sifatida talqin qilinadi [6; 7]. Bizning tahlil bu yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi: masalan, harbiy transport va otliq madaniyat terminlari faqat predmet nomi emas, balki harbiy mobilitet konseptining tilga ko'chgan ko'rinishidir. Shu bilan birga, konseptual yondashuv terminning aniq referentini noaniqlashtirib yuborishi mumkin; Devonda esa ko'plab birliklar aynan referential aniqligi bilan qimmatlidir. Shuning uchun muvozanatli yondashuv talab etiladi: terminning madaniy yukini ochish bilan bir qatorda, uning leksikografik izohida berilgan funksional aniqlikni ham markazda ushlash lozim.

O'zbek tilshunosligida terminologik qatlamlarni tarixiy manbalar asosida tadqiq etish, ayniqsa soha terminlarining shakllanishi va semantik taraqqiyotini izohlash yo'nalishi mavjud bo'lib, Devonga doir ishlar ham shu metodologik chiziqqa ulanadi [2; 8]. Biroq harbiy terminlar misolida ko'rinadiki, "termin" tushunchasini yodgorlik matniga mexanik qo'llash xavfi bor: ayrim birliklar Devonda harbiy kontekstda uchrasa-da, ular hali to'liq terminlashmagan, ya'ni ma'no chegarasi qat'iy emas va boshqa sohalarda ham faol ishlatiladi. Bizning natijalarda polisemiyaning ikki ko'rinishi ajratilgani aynan shu muammoni aniqlashtiradi: terminlashuv darajasi turlicha bo'lgan birliklarni bir xil maqomda ko'rish ilmiy aniqlikka putur yetkazadi. Shu sababli Devondagi harbiy leksikani o'rganishda "terminlashuv darajasi" mezonini joriy etish maqsadga muvofiq, bu esa keyingi tadqiqotlarda korpus yondashuvi yoki chastota tahliliga yo'l ochadi. Natijalar sinonimiya va variantlilik masalasida ham adabiyotdagi ayrim qarashlarni aniqlashtiradi. Qadimgi leksikada sinonimiya ko'pincha dialektal farq yoki yozma an'ananing ko'p markazlilik bilan izohlanadi [1; 5]. Devon misolida esa sinonimiya har doim ham "bir narsaning ikki nomi" emas, balki funksional nuanslarni ham aks ettiradi: masofa, jang usuli, qurolning konstruktiv farqi yoki ierarxik maqom kabi differensial belgilar sinonimik qator ichida yashirin turishi mumkin. Bunday yondashuv sinonimiya tahlilini semantik maydonlar modeli bilan bog'lash zarurligini ko'rsatadi, chunki faqat maydon ichidagi munosabatlar tarmog'i sinonimlarning haqiqiy farqlanishini ochadi [4; 7]. Shunday qilib, Devon harbiy terminlari bo'yicha olingan natijalar mavjud ilmiy qarashlarni inkor etmaydi, balki ularni terminologik tizimlilik va terminlashuv darajasi mezonlari orqali aniqlashtiradi.

Xulosa. Tadqiqot "Devon-u lug'at-it turk"dagi harbiy sohaga oid terminlar tasodifiy jamlanma emas, balki qurol-aslaha, qo'shin tuzilishi, jang amaliyoti, himoya-inshoot va harbiy transport kabi semantik maydonlar asosida tizimlashgan leksik qatlam ekanini ko'rsatdi. Terminlarning bir qismi umumtil birliklarining harbiy kontekstda torayishi orqali, bir qismi esa bevosita kasbiy nomlash ehtiyoji asosida shakllangani aniqlandi; polisemiyaning tarixiy va funksional ko'rinishlari terminlashuv darajasini belgilovchi muhim omil sifatida asoslandi. Ishning nazariy ahamiyati Devondagi harbiy leksikani "tizim-maydon-terminlashuv" modelida talqin qilish orqali tarixiy terminologiya tadqiqotlariga aniqlik kiritishidadir, amaliy ahamiyati esa qadimgi turkiy harbiy atamalarni izohlash, tarixiy lug'at tuzish va sohaviy leksikani standartlashtirishda metodik tayanch bo'la olishidadir. Kelgusida Devon harbiy terminlarini korpus asosida kontekstlar bo'yicha kengroq tekshirish, shuningdek keyingi davr yodgorliklari bilan uzluksiz qiyosiy tahlil qilish terminlarning semantik taraqqiyot yo'llarini yanada aniqlashtirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmud al-Kashg'ariy. Devon-u lug'at-it turk. Toshkent: Fan, 1960. 544 b.
2. Abdurahmonov G'. O'zbek tili tarixiy leksikologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 1983. 240 b.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. Toshkent: Universitet, 2000. 320 b.
4. Tolstoy N. I. Izbrannye trudy. Tom 1: Slavyanskaya leksikologiya i semantika. Moskva: Yazyki russkoy kul'tury, 1997. 560 s.
5. Sevortyan E. V. Etimologicheskiy slovar' tyurkskikh yazykov. Moskva: Nauka, 1974. 767 s.
6. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972. 989 p.
7. Erdal M. A. Old Turkic Word Formation. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1991. 802 p.
8. Hojiyev A. O'zbek terminologiyasi masalalari. Toshkent: Fan, 1996. 184 b.

